

K FACETIJNÍM ŽÁNŘŮM

Milan Kopecký (Brno)

Můj referát se týká žánrů, které podle poetik pramení v epoše renesance. Jedním z charakteristických rysů této epochy byla velká úcta k normativní teorii. Obdivována byla antická teorie originální i zprostředkovaná, zvláště Aristotelova Poetika, Cicerónovy spisy De oratore a De inventione, Horatiův list Ad Pisones i helénisticko-rímská rétorika Ad Herennium, Quintilianova Institutio oratoria a navíc také spisy, z nichž bylo možno vyvodit literární zákony, jako byly Platónovy dialogy. Vysoce ceněny však byly i teoretické spisy soudobé, především autoritativní Poetices libri septem Julia Caesara Scaligera (1561). Je-li tedy jedním z typických rysů renesance obdivná úcta k teorii, je stejné příznačným rysem této epochy (rysem zatím v odborné literatuře neuváděným) rozhodné přehlížení teorie v literární praxi. Po té stránce by se v následujícím vývoji literární kultury našly ještě další periody s podobným vztahem k proklamované, někdy přímo oficiální teorii, ale renesance má primát.

Tak např. v teorii byla zdůrazňována od původu Cicerónova teorie tři funkce literatury a jim odpovídající tři styly, ale v praxi byla nezdůrazněná vysoká témata zpracovávána nízkým stylem, a naopak každodenní tematika se tradovala vysokým stylem. A přitom nešlo o parodii. V teorii byla také důkladně propracována výpověď - níže stál monolog než dialog a v dialogu měl být zachován rozdíl mezi tragédií a komedií, avšak v praxi docházelo k terminologickému a obsahovému míšení. Nadřazeným dobovým termínem pro všechny dramatické žánry nezávisle na titulním označení byla "komedie", jak svědčí např. název hry Jana Záhrobského z Těšínu z roku 1502 Traica historia vo knózi neb knížeti Héli ... v formu k o m e d i e ... uvedená. Podobně tomu bylo i v některých jiných vyspělých literaturách, kde ovšem mohlo vedle "komedie" existovat ještě nějaké označení pro specifický (zpravidla tradiční) žánr, např. ve Španělsku autos sacramentales. Terminologické a žánrové míšení v dramatické oblasti není dnes žádnou zvláštností, ale my uvažujeme o literatuře 15. a 16. století.

Teorie měla také od sebe oddělenou kroniku a historii. Rozdíl byl kvalitativní obsahově a stylisticky: kronika měla vypravovat o minulých událostech tak, aby čtenář byl veden k mravnému životu, kdežto historie měla minulost vypsat objektivně v časové posloupnosti pomocí pramenů tak, aby historie byla "magistra vitae", přičemž kronikář měl psát prostě a krátce, kdežto historik obšírně a elegantně; srov. u Gervasia z Canterbury (a podobně i u humanistických teoretiků):

"Historicus diffuse et eleganter incedit, cronicus vero simpliciter graditur et breviter." Praxi však jemné významové diference nezajímaly - humanistický bestseller vynikajícího německého historika Johanna Cariona, vyšlý v 16. století v asi stu různých vydání a přeložený do mnoha jazyků (z nichž prvním byla čeština, do níž knihu vyšlou poprvé r. 1531 přeložil Burján Sobek z Kornic a vydal r. 1541), nese název Chronica, a zase naopak mnoho prostoduchých pseudohistorických spisů má v titulu slovo "historie". Zároveň se právě v době renesance využívá obou termínů ve významu beletristické rozprávky a to teorie vůbec nezaznamenává.

Z dalších rozdílů uvedu ještě aspoň rozdílný pohled na překládání. Teoretikové požadovali volný překlad, sledující smysl předlohy a předlohu aktualizující, kdežto v praxi převažoval ve slovanských literaturách překlad věrný. Kdo uvěří teoretickým proklamacím a neověří si je v praxi, buduje na vratké premise. To neznamená, že rozpor mezi humanistickou teorií a praxí platí veskrze. Vykrytalizovala celá rozsáhlá oblast příležitostných žánrů, které byly v praxi vytvářeny - pod silným tlakem školské výuky - v duchu antické literatury, především latinské. V její přímo autoritativní normativnosti bylo skryto nebezpečí epigonství, kterému se v praxi vyhnulo jen nemnoho básníků hodných toho jména.

V situaci převažujícího formálního obdivu k teorii a jejího faktického přezírání v praxi čeká genology obtížný úkol, který nevyřeší žádné kolektivní zasedání, nýbrž jen soustředěné studium žánru jednoho po druhém v jeho genezi i proměnlivosti a ve stálé konfrontaci s jinými žánry. Naznačím to u žánru facetijního.

Slovníky českého jazyka neuvádějí adjektivum k "facetie", a proto slovo "facetijní" je novotvar a nemohly je mít ani humanistické teorie literatury. Do jejich klasifikace se nehodila ani sama "facetie", přestože právě v té době dosáhla velkého

rozšíření zásluhou spisu *Liber facetiarum* (1452) od Giana Francesca Poggia Braccioliniho. Nehodila proto, že si při tradičním respektu k dělení na epiku, lyriku a dramatikou teoretikové vůbec nepřipustili kritérium kvantity informací v díle obsažených, tedy např. členění epiky na velkou, střední a drobnou je až záležitostí moderní. Humanistickým kritériem byl někdy vztah díla k minulosti, jindy jeho didaktické využití, jindy zase míra originality vyjádřená kategoriemi "imitatio" a "ars". O určitém žánru se pojednává v několika kategoriích, např. o bajce v kategorii didaktické a historické. Sestra bajky - *facetie* - je opomíjena. Ano, sestra, neboť *facetie* nevznikla v tzv. lživé komnatě papežského paláce vyprávěním anekdot členy Poggiova přátelského kroužku až v polovině 15. století, nýbrž dlouho předtím - v antice. Vždyť už tehdy - a snad více než kdy jindy - existoval smysl pro humor a schopnost humorného vidění skutečnosti, i tehdy se to projevovalo v literatuře. Nedochovalo-li se nám pokračování Aristotelovy *Poetiky* s výklady o komice (které tvoří klíčový motiv vynikajícího románu Umberta Eca *Jméno růže*), musíme takové výklady hledat v Ciceronově spise *De oratore*. Zde najdeme formulaci, že "směšné" se vyjadřuje prostřednictvím "*facetie*", jejíž typy prý jsou dva - první se projevuje na rozloze celé výpovědi, druhý je ostrý a krátký (viz. II, 240). My bychom asi za první typ považovali humoristickou povídku nebo novelu, za druhý typ *facetii* v poggiovském smyslu, ovšem třeba také anekdotu, epigram a podobné útvary. Nepochybně zůstává, že termín "*facetia*" byl znám už v antice, a nejen termín, ale i určitý žánr s určitým cílem, totiž *probare, conciliare, movere* (Cicero II, 216n.).

Evropské literatury neuzívají termínu "*facetie*" pouze ve smyslu krátké žertovné rozprávky, nýbrž někdy v širokém smyslu jako prozaické humorné vyprávění vůbec (např. v polské literatuře se tento termín nevyskytuje, místo něho však máme několik termínů domácích. Pokud jde o Poggiovy nebo poggiovské *facetie*, užívalo se termínu "žertovné řeči". *Facetie* s určitou mírou moralizace se nazývaly "utěšené fabule". Samotné slovo "*fabule*" znamenalo "bajku" (srov. německy *Fabel*) a stejný význam mělo i slovo "báseň", tedy *Ezopovy bajky* jsou v titulu jejich vydání z r. 1557 označeny jako "*fabule anebo básně*". Přidáme-li ještě termíny "kratochvilná řeč", "utěšená rozprávka" nebo jen "rozprávka", získáme v úplnosti originální českou terminologii *facetijního žánru*, jehož společným jmenovatelem byla dvojčediná funkce, totiž bavit a poučovat, dokonce druhá složka je někdy upřednostňována.

Studium české literatury epochy renesance nás vede ke zjištění, že uvedeným termínům byl nadřazen termín "báseň", který označoval jakékoli vymyšlené podání v rámci krátké epické formy. Konkrétně se pod tímto termínem "báseň" rozuměla:

1. vymyšlená jednání různých zvířat, tedy bajky v pravém slova smyslu;
2. jednání zvířat se subjekty nemajícími prý duši i vzájemná jednání takových subjektů, jako jsou stromy, hory, kamení, vody atd., tedy bajky v širším slova smyslu;
3. tzv. *libistice*, tj. dialogy lidí se zvířaty, tedy fakticky *apology*, jaké obsahuje např. *Quadripartitus* Giovanniho da Messina;
4. *kratochvilné rozprávky* vypisující jednání lidí nebo mytických bytostí, tedy *facetie* a *báje*.

Společným rysem všech těchto útvarů je více či méně zašifrovaná moralizace, tedy prostřednictvím vymyšleného jednání zvířat, věcí, lidí i bájných bytostí měli být čtenáři nebo posluchači "básní" vedeni k mravnosti. Ještě jemnější je vytyčení zásadního rozdílu mezi trojím typem vyprávění: "básní" jako něčeho smyšleného, "důvodem" neboli "argumentem" jako něčeho smyšleného, co se tak ve skutečnosti může stát, a "historií" jako něčeho, co se ve skutečnosti událo.

Moralistní tendence této české různě označované drobné epiky znamená ovšem ideový posun zejména u facetii v pravém slova smyslu, ale posun logický se zřetelem ke specifiku české renesance, pramenícímu ve zvláštních společenských poměrech mezi koncem husitství a Bílou horou. Na literaturu a kulturu vůbec totiž působí mnoho tradičních náboženských kategorií, takže v porovnání se západoevropskou renesancí může se naše renesance jevit jako ideově a umělecky "nevyzrálá".

Facetijní žánry se vyskytují nejen v souborech, ale i v rámci literatury satiricko-didaktické, kronikářské, cestopisné, moralistní, kazatelské aj. Z toho vyplývá jejich obsahová i formová mnohotvárnost. Jednotlivé nebývají facetie ani v souborech, jak svědčí nejvýznamnější český soubor vydaný Janem Güntherem v Prostějově r. 1557. Jeho tvůrce Jan Akron Albín Vrchbělský do něho pojal podle německé verze Heinricha Steinhöwla a Sebastiana Branta Život Ezopův a jeho bajky, dále "fabule" Avianovy a Adelfonsovy, facetie Poggiovy i rozprávky Brantovy. Teorie odtud vyzvozená souhlasí s praxí a tím se odlišuje od těch humanistických teorií, které přebíraly tradiční antické kategorie vzdálené od vyvíjející se praxe národních literatur. "Facetie" prostějovského tisku působily na posílení zesvětšřčovacích a zlidovovacích tendencí české literatury. Jejich životnost dokazují přetisky různých rozprávek i jejich přesun do literatury pololidové a lidové. O tento přesun se zasloužily tzv. Březinovy rozprávky, tj. kniha vytištěná v Litomyšli M. V. Březinou roku 1650 a dochovaná v opise z konce 17. století. V dalším vývoji získávaly facetijní žánry některé nové rysy, zejména v tvorbě kritických realistů i prozaiků moderních, ale nikdy neztratily své rysy dominantní - vtip, humor, zdravou smyslnost, zkratkovitou charakteristiku postav i prostředí a společenskou kritičnost.

REMARQUES SUR LES GENRES FACÉTIEUX

Milan Kopecký

On considère comme l'un des traits les plus caractéristiques de la Renaissance un respect admiratif de la théorie; mais le trait non moins caractéristique (et pourtant négligé par la critique littéraire) est le peu d'intérêt prêté à la théorie dans la pratique littéraire. Ainsi, dans la littérature tchèque, on ne formulait pas en général des théories de différents styles en littérature ou d'une traduction libre et on ne faisait pas une distinction nette, au niveau théorique, entre la tragédie et la comédie, entre la chronique et l'histoire, etc. C'est pourquoi nous sommes obligés de chercher dans la pratique littéraire même les idées qu'on se faisait des petits genres épiques à l'époque de la Renaissance tchèque, c'est-à-dire à partir des années 1460 jusqu'aux années 1620 à peu près.

Le caractère dominant de cette création épique est le récit; dans les genres facétieux s'y ajoutent un esprit et un humour amusants, une sensualité et un sensualisme sains, une caractéristique très succincte de personnages et de milieu et une critique sociale. On désignait ces genres par trois termes aux sens différents:

1. le "poème" (báseň) racontait une aventure fictive;
2. l'"argumentum" racontait lui aussi une aventure fictive mais qui aurait pu se passer dans la réalité;
3. l'"histoire" ("historie") racontait ce qui s'est réellement passé.

Le "poème" embrassait plusieurs sens et il désignait:

1. les actions fictives de différents animaux, c'est-à-dire les fables au sens propre du mot;
2. les actions des animaux et des sujets qui n'ont pas d'"âme" ainsi que les actions des arbres, montagnes, eaux, rochers, etc., c'est-à-dire les fables au sens plus large du mot;
3. les "libistiques", c'est-à-dire les dialogues entre les hommes et les animaux, les apologues tels que les Quadripartiti de Giovanni de Messina;
4. les récits drôles décrivant les actions des êtres humains ou mythiques, c'est-à-dire les facéties ou les mythes.

Ce qui constitue le dénominateur commun de tous ces genres, c'est une moralité plus ou moins chiffrée: à travers les actions fictives des animaux, des objets, des hommes et des êtres mythiques, le lecteur ou l'auditeur du "poème" devait être amené à un comportement moral. Le "poème" devait avoir non seulement un but moral: il devait aussi amuser. Mais la devise antique "docere et delectare" a été subordonnée au caractère spécifique de la Renaissance tchèque dans laquelle se rencontraient le moyen-âge et les temps nouveaux et dans laquelle s'interpénétraient les deux formes de la culture de l'époque de la Renaissance - l'humanisme et la réforme. Des circonstances extérieures néfastes intervenaient dans cette évolution, phénomène qu'on ne rencontrait, dans la culture tchèque, ni la première, ni la dernière fois. Mais une intervention de ce genre ne peut pas arrêter le cours historique, à la rigueur, elle peut le freiner. Après la bataille tragique de la Montagne Blanche, les petits genres épiques entraînaient, d'une part, dans des récits et des recueils

de grande envergure (satiriques et didactiques, dans les chroniques, récits de voyages, sermons, dans des ouvrages moralisateurs, etc.), et, d'autre part, dans la littérature semi-populaire et populaire. Au cours de l'évolution ultérieure, qu'on peut suivre jusqu'à nos jours, cette création acquérait de nouveaux traits qui accentuaient ceux déjà cités et qui dominaient les origines du genre.